Journal of Ketab-e Qayyem
ISSN: 2251 - 6026
Homepage: KQ.meybod.ac.ir
Meybod University

Descriptive Semantics of the Lexeme "Ghani" in the Holy Qur'an

Sayyedeh Vafa Mahfouzi Mousavi[1] | **Hassan Abdollahi[2]**

1. Corresponding author, PhD student in Arabic language and literature, Dr. Ali Shariati Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. E-mail: vafa.mahfoozi@gmail.com
2. Associate professor, Department of Arabic, Dr. Ali Shariati Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. E-mail: abd@um.ac.ir

Article info.

Article type:
Research Article

Article history:
Received 28 November, 2024
Received in revised form 02 May, 2025
Accepted 22 May, 2025
Published online 23 September, 2026

Keywords:
Holy Qur'an, Ghani, Collocates, Synonyms, Oppositional semantic relationship.

Abstract

The word "Ghani" is one of the high-frequency terms in the Holy Qur'an. The attribute "Ghani" (on the morphological pattern of Fa'eel, denoting the active participle) signifies self-sufficiency. The wealth/self-sufficiency of Allah Almighty refers to His absolute independence from all creation. The primary research question of this study is: in its revelatory usage, around which words does "Ghani" co-occur (collocation) or substitute (synonymy), and with which words does it stand in semantic opposition (antonymy)? The objective is to attain the inner meaning of the word "Ghani" and clarify its position in the Holy Qur'an by utilizing semantic relations (complementary, intensive, oppositional, and distributive).

The research methodology is descriptive-analytical, employing a note-taking approach from library resources. First, the relevant verses were extracted; subsequently, the collocates, substitutes, and antonyms of the word "Ghani" were investigated. Their lexical and technical meanings were examined, followed by an analysis of the syntactic and structural relationships of these words.

The findings indicate that in the Holy Qur'an, the word "Ghani" is predominantly used regarding Allah Almighty, although this word and its derivatives are used regarding humans in several instances. Based on Quranic verses, the core concept of "Ghani" can be aligned with its general and common lexical meaning, namely "self-sufficient." The word "Ghani" maintains collocation relationships with words such as "Halim" (Clement), "Hamid" (Praiseworthy), "Karim" (Generous), "Rahmah" (Mercy), and "Shukr" (Gratitude), with "Hamid" exhibiting a higher frequency than the other collocates. To identify substitute words, a context-based semantics and a structuralist approach in semantics were employed. The word "Ghani" maintains a substitution relationship with "Samad" and "Wasi'" and stands in semantic opposition to the words "Faqr" (Poverty), "Bukhl" (Miserliness), and "Kufr" (Disbelief).

This research demonstrates that the collocates of "Ghani" reinforce the meaning of the verses through syntactic relations and intensive semantic meanings, while its substitution with "Wasi'" creates distinct nuances in certain contexts. Furthermore, in opposition to this word, miserliness leads to deprivation, poverty indicates the inherent need of creatures, and disbelief symbolizes ingratitude toward divine blessings.

Cite this article: Mahfouzi Mousavi, S. V., & Abdollahi, H. (2026). Descriptive Semantics of the Lexeme "Ghani" in the Holy Qur'an. *Journal of Ketab-e Qayyem*, 16(2), 19-38. http//doi.org/10.30512/kq.2025.22446.3980

© The author(s).
Publisher: Meybod University.
DOI: http//doi.org/10.30512/kq.2025.22446.3980

Extended Abstract

Introduction

Understanding the language of the Qur'an and its underlying concepts necessitates proficiency in various disciplines, including semantics. Semantics is a branch of linguistics dedicated to the scientific study of meaning. In its evolution, semantics has adopted several methodologies, each employing specific tools to investigate meaning, primarily categorized into "descriptive" and "diachronic" (historical) approaches. This research investigates the descriptive semantics of the lexeme ‘Ghani’ in the Qur'an. This lexeme is one of the high-frequency terms in the Holy Qur'an. As an adjective, Ghani can also play the role of a subject, denoting an agentive quality that signifies Ghinā, or self-sufficiency. Consequently, the Ghinā of Allah the Almighty refers to His absolute independence and lack of need. Identifying the semantic components of Ghani and examining its relationship with collocates (co-occurring words) or antonyms (words in semantic opposition) aids in comprehending the Qur'anic meaning and fosters a deeper understanding of Divine concepts.

Methodology

This study employs a descriptive-analytical method, utilizing library research and note-taking (indexing). Initially, the relevant verses were extracted, and then the collocates of "Ghani" were examined. Their lexical and terminological meanings were first investigated, followed by an analysis of their collocational relationships. Subsequently, synonymy (substitution) was analyzed, and finally, the terms in semantic opposition (antonymy) to Ghani were examined. This research seeks, on one hand, to access the internal concept of that word by utilizing semantic relations (complementary, intensive, oppositional, and distributive). On the other hand, due to the significance of the interrelationships of Ghani at the sentence and textual levels, it analyzes collocational, substitutional, and contextual relationships of the word, as a high-frequency Qur'anic term, to uncover its semantic components.

Findings

The findings indicate that the lexeme "Ghani" is predominantly used in reference to Allah the Almighty; however, this term and its derivatives are also applied to humans in several instances. Based on Qur'anic verses, the core concept of Ghani can be aligned with its general and common lexical meaning, namely "self-sufficiency" or "being free from need". To address Qur'anic vocabulary, semantic relations can be categorized into two types including syntactic-semantic (complementary) relations and semantic-semantic relations, where terms occur in collocations. Semantic-semantic relations are further divided into three types: oppositional, intensive, and distributive. A complementary relation between two words is based on their syntactic structure, such as the relationship between a verb and other members of the verbal sentence (e.g., subject and predicate, or muḍāf and muḍāf ilayh). An intensive relation (synonymy or semantic inclusion) exists between two concepts sharing a semantic component; the concepts reinforce and validate each other. An oppositional relation (antonymy) exists between two concepts that share a semantic component but negate, contradict, or weaken each other; thus, while they are unified in a general semantic category, they diverge in other aspects.

The lexeme "Ghani" collocates with terms such as "Ḥalīm" (Forbearing), "Ḥamīd" (Praiseworthy), "Karīm" (Generous), "Raḥmah" (Mercy), and "Shukr" (Gratitude). Among these, "Ḥamīd" exhibits a higher frequency than the other collocates; "Ḥamīd" appears seventeen times in the Qur'an, always as

an attribute of Allah, and ten times in conjunction with the attribute "Ghani". In verses where "Ḥamīd" and "Ghani" co-occur, it is emphasized to His servants that even if all humanity were ungrateful, Allah remains self-sufficient and eternally deserving of praise (Hamd). To identify substitute terms (synonyms), a context-based semantic approach and a structuralist approach to semantics were utilized. The terms that maintain a substitutional relationship with "Ghani" are "Ṣamad" (Eternal/Absolute) and "Wāsi‘" (All-Encompassing). Furthermore, certain Qur'anic terms exist in semantic opposition; in this study, the words "Faqr" (Poverty), "Bukhl" (Miserliness), and "Kufr" (Disbelief) are found to be in semantic opposition to "Ghani". The results of this research demonstrate that the collocation of "Ghani" with "Ḥalīm" establishes a syntactic relationship that conveys the notion that Allah's self-sufficiency is intrinsically linked to His forbearance (Hilm). Additionally, the reinforcement of the meaning of "Ghani" through "Ḥalīm" indicates an intensive relationship. In the collocation of "Ḥamīd" with "Ghani", a complementary relationship of the "modifier-modified" (adjective-noun) type is observed. Furthermore, an intensive relationship exists between these two collocates, as the meaning of "Ḥamīd" reinforces "Ghani"; within the linguistic context, "Ḥamīd" is semantically equivalent to "Ghani", implying that the Deity who is self-sufficient is inherently worthy of praise. In the other cited verses, the collocation of "Ḥamīd" and "Ghani" functions syntactically as a complementary relationship of the "subject-predicate" type.

Conclusion

The results of this study show that the co-occurrence of the term *Ghanī* (Self-Sufficient) with *Halīm* (Forbearing) establishes a semantic relationship between the two terms in terms of their syntactic structure. This co-occurrence also suggests that God’s self-sufficiency signifies His forbearance. Furthermore, the reinforcement of the meaning of *Ghanī* through the term *Halīm* indicates an intensifying (*ishtidādī*) relationship between the two terms.

In the co-occurrence of *Hamīd* (Praiseworthy) with *Ghanī*, there is a complementary relationship of the modified noun–adjective type. An intensifying relationship also exists between the two co-occurring terms, as the meaning of *Hamīd* reinforces the meaning of *Ghanī*. From the perspective of the linguistic context, *Hamīd* conveys the meaning of *Ghanī*, since God, who is free of all needs, is praiseworthy and worthy of commendation. In the other verses mentioned, the co-occurrence of *Hamīd* with *Ghanī*, in terms of syntactic structure, constitutes a complementary relationship of the subject–predicate type.

In the co-occurrence of *Karīm* (Generous) with *Ghanī*, there is a complementary relationship of the modified noun–adjective type. An intensifying relationship is also present, as the meaning of the verse is reinforced through this relationship.

In the co-occurrence of the expression *Dhū al-raḥmah* (Possessor of Mercy) with the term *Ghanī* in the example discussed in the article, both a complementary and an intensifying relationship are present. The complementary relationship arises from its syntactic structure, while the intensifying relationship results from the fact that *Dhū al-raḥmah* reinforces the meaning of *Ghanī*.

In the co-occurrence of *Shukr* (Gratitude) with *Ghanī*, there is a complementary relationship of subject–predicate type. An intensifying relationship is also present, reinforcing the meaning of the verse.

The terms *Samad* (The Eternal Refuge) and *Wāsi‘* (The All-Encompassing) stand in a paradigmatic relationship with *Ghanī*. However, in some verses, *Wāsi‘*, depending on its semantic complement, conveys a meaning other than self-sufficiency.

In the semantic opposition between *Bukhl* (Miserliness) and *Ghanī* in the verses mentioned, the miserliness and turning away of miserly individuals cause no harm to God; rather, their miserliness ultimately affects themselves, because they deprive themselves of God's goodness and reward. Similarly, the semantic opposition between *Faqr* (Poverty) and *Ghanī* leads to the conclusion that all beings are characterized with an inherent and essential need for God, since they are dependent upon Him for their existence and life.

In the semantic opposition between *Ghanī* and *Kufr* (Disbelief), as illustrated in the example discussed in the study, *Kufr* is the opposite of *Shukr* (Gratitude); in reference to God's servants, *Kufr* denotes ingratitude.

Accordingly, examining the terms that stand in syntagmatic and paradigmatic relationships with *Ghanī*, as well as those that stand in semantic opposition to it, helps the reader understand Qur'anic vocabulary and, consequently, contributes to a more accurate understanding and interpretation of the meanings of the verses in the Holy Qur'an.

کتاب قیّم
شاپا: ۶۰۲۶ – ۲۲۵۱
Homepage: KQ.meybod.ac.ir

معناشناسی توصیفی واژه «غنی» در قرآن کریم

سیده وفاء محفوظی موسوی[۱] | حسن عبدالهی[۲]

۱. نویسنده مسئول، دانش‌آموخته دکترای زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران.
رایانامه: vafa.mahfoozi@gmail.com

۲. دانشیار گروه عربی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. رایانامه: abd@um.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۰۸
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۲/۱۲
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۰۱
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۷/۰۱

واژگان کلیدی:
قرآن کریم، غنی، همنشینی، جانشینی، تقابل معنایی.

چکیده

هدف: واژه «غنی» از واژگان پربسامد قرآن کریم است. صفت «غَنی» بر وزن فعیل به‌معنای فاعل است که بر بسندگی دلالت دارد. غنای خداوند متعال، به‌معنای بی‌نیازی مطلق اوست. پرسش اصلی پژوهش این است که واژه «غنی» در کاربرد وحیانی، بر محور همنشینی یا جانشینی، در ارتباط با کدام واژه‌ها استعمال شده؟ و این واژه در تقابل معنایی با کدام واژه‌ها است؟ هدف، دستیابی به مفهوم درونی واژه «غنی» و تبیین جایگاه آن در قرآن کریم، با استفاده از روابط معنایی (مکملی، اشتدادی، تقابلی و توزیعی) است.

روش پژوهش: روش پژوهش، توصیفی ـ تحلیلی و با فیش‌برداری از منابع کتابخانه‌ای است. ابتدا آیات موردنظر استخراج گردید، سپس واژگان همنشین، جانشین و واژگان متضاد با واژه «غنی» مورد بررسی قرار گرفت؛ ابتدا معنای لغوی و اصطلاحی آنها بررسی و سپس رابطه نحوی و ساختاری این واژگان تحلیل گردید.

یافته‌ها: یافته‌ها بر آن است که واژه «غنی» در قرآن مجید غالباً درباره خداوند متعال به‌کار رفته ولی این واژه و مشتقات آن در چند مورد درباره انسان نیز به‌کار رفته است. مفهوم اصلی «غنی» را بر اساس آیات قرآنی می‌توان منطبق بر معنایِ عام و رایج لغویِ آن یعنی «بی‌نیاز» دانست. واژه «غنی» با واژگانی چون «حلیم، حمید، کریم، رحمت و شُکر» رابطه همنشینی دارد که واژه «حمید» بسامد بالاتری نسبت به دیگر همنشین‌ها دارد؛ برای دستیابی به واژه جانشین، از معناشناسیِ مبتنی بر بافت زبانی و رویکرد ساخت‌گرا در معناشناسی بهره گرفته شده است. واژه «غنی» با واژگان «صمد» و «واسع» رابطه جانشینی و با واژه‌های «فقر، بُخل و کفر» تقابل معنایی دارد.

نتیجه‌گیری: این پژوهش نشان می‌دهد واژگان هم‌نشین با «غنی» از طریق روابط نحوی و معنای اشتدادی، مفهوم آیات را تقویت می‌کنند و جانشینی آن با «واسع» در برخی موارد معنایی متفاوت ایجاد می‌کند. همچنین در تقابل با این واژه، بخل منجر به محرومیت، فقر نشان از نیاز ذاتی آفریده‌ها و کفر نماد ناسپاسی در برابر نعمت‌های الهی است.

استناد: محفوظی موسوی، سیده وفاء و عبدالهی، حسن. (۱۴۰۵). معناشناسی توصیفی واژه «غنی» در قرآن کریم، کتاب قیّم، ۱۶ (۲)، پیاپی: ۳۵، ۳۸-۱۹.
DOI: http//doi.org/10.30512/kq.2025.22446.3980

ناشر: دانشگاه میبد.
© نویسندگان.

۱. طرح مسئله

برای فهمیدن زبان قرآن و مفاهیم آن به دانش‌های زیادی از جمله معناشناسی[1] نیاز است. این رشته یکی از شاخه‌های زبان‌شناسی[2] می‌باشد که به مطالعه علمی معنا می‌پردازد. معناشناسی در روند شکل‌گیری خود، روش‌هایی را در پیش گرفته است که هریک با ابزاری خاص به بررسی معنا می‌پردازد و به دو روش «توصیفی» و «تاریخی» است.

این پژوهش در تلاش است تا از سویی، برای دستیابی به مفهوم درونی واژه «غنی»، از روابط معنایی (مکملی، اشتدادی، تقابلی و توزیعی) استفاده کند و از سوی دیگر، به‌سبب ارتباط واژگان با یکدیگر و اهمیت بررسی آن در سطح جمله و متن، روابط همنشینی، جانشینی و نیز، سیاق واژه «غنی» را که از واژگان پربسامد قرآن کریم است، واکاوی کند تا به مؤلفه‌های معنایی آن دست یابد. صفت «غَنی»، بر وزن فعیل به‌معنای فاعل از مادّه «غنی» است که بر بسندگی دلالت دارد.

در ضرورت و اهمیت این موضوع، همین بس که واژه «غنی» از صفات خداوند باری‌تعالی است که با توجه به سیاق آیات، معنا و مفهوم خاصی را داراست. بر این اساس، در این پژوهش به بررسی توصیفی این واژه با ملاحظه واژه‌های هم‌حوزه شامل واژه‌های مترادف، متقابل و مجاور، در دو محور هم‌نشینی و جانشینی خواهیم پرداخت و در این میان به تفسیر روشنی از آیات خواهیم رسید.

سؤالات اصلی این پژوهش عبارت‌اند از:

۱. واژه «غنی» در کاربرد وحیانی، بر محور هم‌نشینی یا جانشینی، در ارتباط با کدام واژه‌ها استعمال شده است؟

۲. واژه «غنی» در قرآن کریم در تقابل معنایی با کدام واژه‌هاست؟

۲. پیشینه پژوهش

درباره معناشناسی پژوهش‌های اندکی انجام شده است که به مهم‌ترین آنها اشاره می‌شود:

۱. مقاله «بازتفسیر واژگان «فقر/ غنا» در قرآن کریم با تکیه بر زمینه‌های انسان‌شناختی ساخت مفهوم»(۱۳۹۸ش)، توسط محمدحسن شیرزاد و همکاران نگارش شده است؛ این پژوهش کوشیده است با بهره‌گیری از داده‌های زبان‌شناسی تاریخی و الگوهای عمومی در دانش انسان‌شناسی، زمینه‌های فرهنگی ساخت این مفاهیم را بیشتر بکاود تا درک عمیق‌تری از آیات قرآنی که دربردارنده این زوج واژگانی هستند، فراهم آید. نتایج این مقاله نشان می‌دهد که تفاوت در سبک زندگی حضری و بدوی در شبه جزیره می‌توانست موجب درک متفاوت از جهان پیرامون شده، معناسازی‌های گوناگون و گاه متضاد از یک پدیده را به همراه آورد. این مطالعه آشکار می‌سازد که زوج واژگانی «فقر/ غنا» برساخته از طرز فکر مردمان حاضره – نه بادیه – نسبت به تنگدستی و ثروت‌اندوزی در بافت فرهنگی- اقتصادی شبه جزیره بوده است.

۲. مقاله «فقر و غنا در مثنوی معنوی با تأکید بر آیات قرآن و احادیث» (۱۳۹۹ش) که توسط شهلا حاج طالبی و سید محمد امیری نگارش یافته است و نتایج آن نشان می‌دهد که در قرآن کریم ، فقر و غنا به دو گونه مطرح شده است: یک دسته از آیات به فقر مالی و مادی اشاره دارند و دسته دیگر آیاتی هستند که به معنایی فراتر از معانی مالی و مادی اشاره دارند. مولانا نیز در مثنوی ارزشمند خود به دو موضوع فقر و غنا اشاره کرده است. وی استغنا را به دو شاخه استغنای حق و استغنای بنده تقسیم کرده و فقر را به شیوه‌های گوناگون ستوده است. مقصود مولانا از فقر، محتاج بودن به پروردگار و بی‌نیاز بودن از خلق است؛ بنابراین فقر در این معنا به مصداق حدیث «الفقر فخری»، فخر محسوب می‌شود.

۳. مقاله «جستاری معناشناسانه بر واژه‌های "فقیر و غنی" در نهج‌البلاغه با الهام از روش معناشناختی توشیهکو ایزتسو»(۱۴۰۰ش) توسط رؤیا بدخشان و عبدالأحد غیبی نگاشته شده است و نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که دو واژه فقیر و غنی در کلام پربار

1. Semantics
2. Linguistics

امام(ع) توسعه معنایی یافته‌اند؛ به‌عبارتی علاوه بر معنای نیازمندی و بی‌نیازی مادی، جنبه معنوی نیز به خود گرفته‌اند. همچنین، این دو واژه معیاری برای سنجش کرامت انسانی شخص نمود یافته‌اند.

با بررسی پژوهش‌های صورت گرفته دریافتیم که پژوهشی با عنوان «معناشناسی توصیفی واژه غنی در قرآن مجید» صورت نگرفته است.

۳. مبانی نظری پژوهش

در این بخش به معرفی دانش معناشناسی و بیان مفهوم لغوی واژه «غنی» پرداخته می‌شود.

۳-۱. معناشناسی

«معناشناسی»[1] اصطلاحی فنی است که به بررسی و مطالعه معنی[2] اطلاق می‌شود (پالمر، ۱۳۹۱، ص۱۳) و شاخه‌ای از زبان‌شناسی[3] را که مطالعه علمی زبان است، تشکیل می‌دهد (پالمر، ۱۳۹۱، ص۲۰).

از ظهور معناشناسی به‌عنوان یک دانش، بیش از نیم قرن نمی‌گذرد. «ایزوتسو» زبان‌شناس ژاپنی که مطالعات گسترده‌ای پیرامون معناشناسی قرآن انجام داده، آن را «تحقیق و مطالعه تحلیلی درباره کلمات کلیدی زبان» تعریف کرده است (ایزوتسو، ۱۳۶۱، ص۴). زبان‌شناسان معتقدند، فعالیت‌های زبانی و کلامی، تنها از کلمات تشکیل نشده و دانش معناشناسی به بررسی واژه‌ها محدود نمی‌گردد، بلکه به بررسی روابط میان واژگان و معانی آنها تأکید دارد (اختیار، ۱۳۴۸، ص۳۸). معناشناسی در یک تعریف بسیط و ساده، اصطلاحی برای اشاره به مطالعه معنای عناصر زبان، به‌ویژه مطالعه شرایط حقیقی جملات و عبارات زبانی است (اختیار، ۱۳۴۸، ص ۱۲۷) و به دو صورت بررسی می‌شود: معناشناسی تاریخی[4] و معناشناسی توصیفی[5].

پژوهش حاضر به روش معناشناسی توصیفی است. «معناشناسی توصیفی، روشی است که در راستای آن می‌توان معنای واحدهای زبان را در یک مقطع زمانی خاص و بدون توجه به تغییر معنا در طول زمان بررسی نمود» (ر.ک: روبینز، ۱۳۸۴، ص۴۱۸).

معنای یک واژه را می‌توان براساس محیط وقوع آن در یک بافت زبانی[6] تعیین کرد. برای مثال، دو واژه را در صورتی می‌توان هم‌معنی دانست که در هر بافتی بتوانند جانشین یکدیگر شوند؛ حتی اگر چنین استدلالی بدین معنا بیانجامد که هیچ‌گاه دو واژه نمی‌توانند هم‌معنا باشند (پالمر، ۱۳۹۱، ص۱۵۹-۱۵۸). معناشناسی مبتنی بر بافت زبانی، معنا را بر حسب روابط بینامتنی میان واحدهای زبان مورد بررسی قرار می‌دهد. مقصود از روابط بینامتنی، روابطی شامل بافت یا سیاق، روابط همنشینی و جانشینی است که از ارتباط یک واژه با سایر واژه‌ها پدید می‌آید و در سطح جمله و متن قابل بررسی است (حدادی، ۱۳۸۹، ص۷۲).

رابطه همنشینی یا «رابطه نحوی» از ترکیب میان الفاظی است که در یک زنجیره کلامی در کنار یکدیگر قرار گرفته‌اند (بی‌یرویش، ۱۳۷۴، ص۳۰؛ Crystal, 1992, p. 379). رابطه جانشینی، رابطه‌ای از نوع انتخاب و جایگزینی، میان هریک از الفاظ یک زنجیره کلامی با الفاظی است که می‌توانند جایگزین آنها شوند (Crystal, 1992, p. 286).

---

1. Semantics
2. Meaning
3. Linguistics
4. Historical Semantics
5. Descriptive Semantics
6. Linguistic context

کریستال، معناشناسی ساختگرا[1] را گونه‌ای از معناشناسی معرفی می‌کند که بر پایه اصول زبان‌شناسی ساختگرا و در چهارچوب روابط معنایی[2] به مطالعه و توصیه معنا می‌پردازد (Crystal, 1992, p. 347).

از جمله مهم‌ترین روابط مفهومی در سطح واژگان ـ که در تحلیل معنایی «غنی» در قرآن کریم نیز کاربرد دارد ـ می‌توان به شمول معنایی، هم‌معنایی، چندمعنایی و تقابل معنایی اشاره کرد (صفوی، ۱۳۸۷، ص۱۱).

بنابراین، در تقسیم‌بندی معنا در دانش معناشناسی، انواعی از روابط معنایی شامل هم‌معنایی،چندمعنایی، تناقض معنایی، شمول معنایی و تضاد معنایی وجود دارد (محمد العوّا، ۱۳۸۹، ص۱). در مواجهه با کلمات قرآن کریم، این روابط معنایی را می‌توان به دو دسته رابطه نحوی ـ معنایی یا مکملی و رابطه معنایی ـ معنایی که دو به دو با یکدیگر همنشین شده‌اند، تقسیم کرد. رابطه معنایی ـ معنایی نیز خود به سه نوع تقابلی، اشتدادی و توزیعی تقسیم می‌شود. «رابطه مکملی» بین دو واژه، بر اساس ساختار نحوی است، مانند ارتباطی که بین «فعل» و دیگر اعضای جمله فعلیه از قبیل «مبتدا و خبر»، «مضاف و مضاف‌الیه» و... وجود دارد. «رابطه اشتدادی» (هم‌معنایی، شمول معنایی)، بین دو مفهوم با مؤلفه معنایی مشترک که یکدیگر را تأیید و تقویت می‌کنند، وجود دارد. البته، هم‌پوشی این دو معنا، گاه نسبی مانند «بِرّ ـ تقوی/ طغیان ـ کُفر» و گاه کامل مانند «جبت ـ طاغوت» است. رابطه تقابلی یا «تضاد» بین دو مفهومی است که مؤلفه معنایی مشترک دارند؛ ولی یکدیگر را نقض کرده و یا در مقام تضعیف و نفی یکدیگر هستند. ازاین‌رو، در عین اتحاد در کلیّت معنا، از جهات دیگری با یکدیگر افتراق دارند؛ مانند مفاهیم «سرد و گرم» یا «نور و ظلمت» که زوج‌های با تقابل معنایی هستند. «رابطه توزیعی» نیز بین دو مفهوم واقع در یک حوزه معنایی، اما با قلمروهای متمایز برقرار است. برای مثال، می‌توان به روابط «دو به دو»ی جهات جغرافیایی، روزهای هفته، رنگ‌های اصلی، جسم و روح، غیب و شهادت، و مواردی از این قبیل اشاره کرد (سلمان‌نژاد، ۱۳۹۱، صص۱۶-۱۷).

۳-۲. مفهوم واژه «غنی»

«غنی» در معانی مختلفی به‌کار می‌رود: اول، بی‌نیازی مطلق و این نیست مگر برای خدای تعالی و همان است که در آیات زیر بیان شده است: ﴿**إِنّ اللهَ لَهُوَ الغَنِیُّ الحَمید**﴾ (حج: ۲۲/ ۶۴) و ﴿**يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَ اللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ**﴾ (فاطر:۳۵/ ۱۵)، یعنی او کسی است که به کسی نیاز ندارد؛ درحالی‌که به او نیاز دارند و این همان غنای مطلق است و هیچ‌کس با او شریک نیست (ابن منظور، ۱۳۰۰، ج۱۵، صص۱۳۵-۱۳۶). دوّم، کم نیازی و احتیاجات کم و اندک... و سوّم، غنی در معنی زیادی دست‌آوردها بر حسب گونه‌گونی نیازهای مردم مانند سخن خداوند متعال: ﴿**وَمَنْ كانَ غَنِيًّا فَلْيَسْتَعْفِفْ**﴾ (نساء: ۴/ ۶)، ﴿**الَّذِينَ يَسْتَأْذِنُونَكَ وَهُمْ أَغْنِياءُ**﴾ (توبه: ۹/ ۹۳)، ﴿**لَقَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّذِينَ قالُوا إِنَّ اللَّهَ فَقِيرٌ وَنَحْنُ أَغْنِياءُ**﴾ (آل عمران: ۳/ ۱۸۱)، این سخن را هنگامی که این آیه را شنیدند، گفتند: ﴿**مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضاً حَسَناً**﴾ (بقره: ۲/ ۲۴۵) (راغب، بی‌تا، ص۳۶۶).

مفهوم اصلی «غنی» را بر اساس آیات قرآنی می‌توان منطبق بر معنایِ عام و رایج لغویِ آن یعنی «بی‌نیاز» دانست. «غنی» در قرآن به‌صورت مرفوع و منصوب بیست بار آمده و در هیجده مورد، وصف خداوند قرار گرفته است. در مجموع واژه‌های هم‌ریشه و مشتقاتِ «غنی» در قرآن کریم ۷۳ بار آمده است:

غَنِيٌّ ۷ بار، أَغْنِيَاءَ ۱ بار، تُغْنِيَ ۴ بار، أَغْنِيَاءُ ۲ بار، غَنِيّاً ۳ بار، الْغَنِيُ ۸ بار، أَغْنَى ۹ بار، يَغْنَوْا ۳ بار، تُغْنِ ۳ بار، يُغْنِيكُمُ ۱ بار، أَغْنَاهُمُ ۱ بار، تَغْنَ ۱ بار، يُغْنِي ۱۰ بار، تُغْنِي ۲ بار، أَغْنَتْ ۱ بار، أُغْنِي ۱ بار، لَغَنِيٌّ ۲ بار، مُغْنُونَ ۲ بار، يُغْنِهِمُ ۱ بار، يُغْنِيَهُمُ ۱ بار، يُغْنُوا ۱ بار، الْأَغْنِيَاءِ ۱ بار، اسْتَغْنَى ۴ بار، يُغْنِيَا ۱ بار، يُغْنِيهِ ۱ بار، فَأَغْنَى ۱ بار.

در این پژوهش، «غنی» به‌صورت صفت مورد بررسی قرار می‌گیرد.

---

1. Structural Semantics
2. Semantic Relation

۴. بررسی و پژوهش

در این بخش، ابتدا واژه‌های هم‌نشین و جانشین واژه غنی بررسی می‌شود، سپس به بررسی تقابل معنایی مربوط به واژه غنی پرداخته می‌شود.

۴-۱. شناسایی هم‌نشین‌های غنی

واژه «غنی» با واژه‌های مختلفی همنشین شده است که بعضی از آنها با واژه «غنی» رابطه مکملی و برخی رابطه اشتدادی یا رابطه تقابلی دارند. در ادامه، رابطه معنایی واژه «غنی» با دیگر واژگان بررسی می‌شود:

۴-۱-۱. رابطه معنایی غنی و حلیم

حلیم از ماده حلم است. الحِلم، با کسر حاء: خویشتنداری و عقل است. جمع آن أحلام و حُلوم، و از آن جمله: ﴿**أم تَأمُرُهُم أحلامُهُم بِهذا**﴾. واژه حَلیم از این ماده است و جمعش حُلَماءُ و أحلام است (فیروزآبادی، ۱۹۹۳، ص۱۴۱۶؛ ابن منظور، ۱۳۰۰، ج۱۲، ص۱۴۶). ابن فارس یکی از معانی حلم را شتاب‌نکردن می‌داند (ابن فارس، ۱۹۹۱، ج۲، ص۹۳). حلم یعنی خودداری نفس و طبیعت از هیجان و برآشفتگی و خشم. خداوند می‌فرماید: ﴿**أم تَأمُرُهُم أحلامُهُم بِهذا**﴾ گفته‌اند: «احلام» در این آیه، یعنی عقل‌هایشان فرمانشان می‌دهد. معنی حلم در حقیقت عقل و خرد نیست، ولی آن را به عقل تفسیر کرده‌اند؛ زیرا حلم یکی از اسباب و لوازم عقل است (راغب، بی‌تا، ص۱۲۹).

در ارتباط با خداوند، حلم از صفات سلبی خداوند است (تنزیه خدا از شتاب و پریشانی). همچنین حلیم، یکی از اسم‌های خداوند است که به‌همراه اسماء و صفات دیگر، پانزده بار در قرآن آمده است و فقط یک بار در کنار «غنی» قرار گرفته است. خداوند غنی بالذات است و بشر نمی‌تواند بی‌نیاز باشد و خداوند در برابر ناسپاسی مردم حلیم و بردبار است.

در تفسیر «وَ اللهُ غَنِي» در آیه ﴿**قَوْلٌ مَعْرُوفٌ وَ مَغْفِرَةٌ خَيْرٌ مِنْ صَدَقَةٍ يَتْبَعُهَا أَذًى وَ اللَّهُ غَنِيٌّ حَلِيمٌ**﴾(بقره: ۲/ ۲۶۳) آمده است: خداوند بی‌نیاز از صدقات و از همه طاعت‌های شماست و چنین نیست که امر خدا به پرداخت صدقات از روی نیاز و احتیاج او باشد بلکه به‌خاطر شما و نیازتان به پاداش، شما را به کارهای نیک فرمان داده است (طبرسی، ۱۳۵۰، ج۳، ص۱۴۳).

در این آیه، کیفیت انفاق و صدقه‌دادن را بیان کرده است که باید بدون آزار و اذیت باشد و خداوند نسبت به بندگانی که صدقه‌شان را با آزار و اذیت می‌دهند، بی‌نیاز و بردبار است.

باری‌تعالی از غنای مطلقش آگاهی داده که او از صدقه بندگان بی‌نیاز است. همانا بدان (صدقه) امر نموده تا آنان را ثواب دهد و از روی حلمش به کیفر کسی را که همراه با صدقه‌اش منّت و اذیت نموده است، شتاب نمی‌کند (قرطبی، ۱۹۲۷، ج۳، ص۳۱۰). هم‌نشین‌شدن واژه «غنی» با «حلیم» این معنا را به ذهن متبادر می‌سازد که بی‌نیازی خداوند، حلیم‌بودن او را می‌رساند و اینکه خداوند نسبت به این نوع آزارِ بندگان، عجولانه عمل نمی‌کند و خشم نمی‌گیرد. واژه «حلیم» که با «غنی» هم‌نشین شده است، از لحاظ ساختار نحوی با یکدیگر یک رابطه معنایی یافته‌اند. همچنین، تقویت معنای «غنی» به‌واسطه واژه «حلیم» رابطه اشتدادی را نیز نشان می‌دهد.

۴-۱-۲. رابطه معنایی غنی و حمید

«حمید» از ریشه حمد است. حمد: حاء و میم و دال اصلی واحد است که برخلاف ذمّ و نکوهش دلالت دارد (ابن فارس، ۱۹۹۱، ج۲، ص ۱۰۰). واژه «حمد» اخص از «مدح» ـ و از آن بالاتر ـ و از واژه «شکر» نیز فراگیرتر است. بنابراین، «مدح» در

چیزی است که از انسان با اختیار سر می‌زند؛ ولی «حمد» فقط در مورد دوم بکار می‌رود؛ یعنی نسبت به برتری‌های علمی و معنوی است نه موارد ظاهری (راغب، بی‌تا، ۱۳۱).

واژه حمید هفده بار در قرآن و در همه موارد به‌صورت صفت خداوند به‌کار رفته است. حمید، بر وزن فعیل، از مادّه حمد است که همه لغت‌شناسان آن را ضد ذم و غالباً به‌معنای مدح، ثنا و شکر دانسته‌اند. این صفت ده بار همراه با صفت «غنی» و در موارد دیگر با صفات عزیز، مجید، حکیم، و یک‌بار هم تنها به‌کار رفته است. در آیاتی از قرآن که صفت «حمید» با «غنی» (یعنی بی‌نیاز) همراه است، به بندگان یادآوری شده است که اگر همه انسان‌ها ناسپاسی کنند و کفر بورزند، خداوند از آنان بی‌نیاز و همچنان مستحق حمد و ستایش است. واژه حمید به‌عنوان یکی از همنشین‌های «غنی» در آیات زیر آمده است:

در آیه ﴿...وَ لَسْتُمْ بِآخِذِيهِ إِلَّا أَنْ تُغْمِضُوا فِيهِ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ﴾ (بقره: ۲/ ۲۶۷)، واژه «غنی» با واژه «حمید»، همنشین شده است. در تفسیر عبارت «وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ» آمده است: «و بدانید که خداوند بی‌نیاز است از صدقات شما و "حمید" است؛ یعنی سزاوار حمد و ستایش است بر نعمت‌هایی که داده است و بعضی گفته‌اند: «حمید» به این معناست که خدا نعمت‌هایی را بر مردم ارزانی داشته است که ایجاب می‌کند، مردم در برابر آن نعمت‌ها به حمد و ستایش او برخیزند و بعضی «حمید» را به‌معنای «حامد» حمدکننده گرفته‌اند که خداوند با آنکه بی‌نیاز است، صدقات و انفاقات شما را می‌پذیرد و شما را بر دادن صدقات می‌ستاید. در این آیه کلمه، «حمید» مناسب‌تر از کلمه «حلیم» است و در آیه قبلی، «حلیم» مناسب‌تر از «حمید» است؛ زیرا در اینجا پس از امر به انفاق از بهترین مال، بیان می‌کند که خداوند بی‌نیاز است و در عین‌حال، صدقه‌دهنده را ستایش می‌نماید و به او پاداش می‌دهد» (طبرسی، ۱۳۵۰، ج۳، صص۱۵۶-۱۵۷). به علاوه، «نکته‌ای که باید به آن توجه کرد این است که خدای تعالی در این آیه، کیفیت مالی را که انفاق می‌شود بیان نموده، می‌فرماید: باید از اموال طیّب باشد، نه خبیث» (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج۲، صص۶۰۳-۶۰۴).

هم‌نشینی واژه «حمید» با «غنی» در این آیه نیز، رابطه مکملی از نوع موصوف و صفت (موصوف: غنی و صفت: حمید) دارد و رابطه معنایی بر پایه ساختار نحوی بین دو هم‌نشین ایجاد شده است. همچنین، رابطه اشتدادی بین دو همنشین وجود دارد؛ زیرا معنای حمید، معنای غنی را تقویت می‌کند و همان‌طور که در بالا بدان اشاره شد، خداوند احتیاجی به انفاق بندگانش ندارد و در همه حال محمود و ستوده است.

در تفسیر آیه ﴿لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَا فِي الْأَرْضِ وَ إِنَّ اللَّهَ لَهُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ﴾(حج: ۲۲/ ۶۴) آمده است: جمله «وَ إِنَّ اللَّهَ لَهُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ» بدین معناست که هرچند تصرفات او همه جمیل و نافع و سزاوار حمد و ستایش است؛ ولی در عین حال، خود او هیچ احتیاجی به آن تصرفاتش ندارد (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج۱۴، ص۵۶۹).

واژه «حمید» با واژه «غنی» رابطه مکملی (موصوف و صفت) و اشتدادی دارد. از نظر بافت زبانی، حمید به معنای غنی است؛ زیرا خدایی که بی‌نیاز است، محمود و پسندیده است؛ آسمان‌ها و زمین از آن اوست و سه حرف «إنّ» و «لام» و «هو» بر این صفات تأکید می‌کنند و این دو صفت در کنار هم، رابطه اشتدادی دارند و معنای یکدیگر را تقویت می‌کنند. از سویی، عبارت «لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَا فِي الْأَرْضِ» غنی‌بودن خداوند را می‌رساند و اوست که همه آنچه که هست را در تصرف خود دارد.

قرآن در آیه ﴿وَ لَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ أَنِ اشْكُرْ لِلَّهِ وَ مَنْ يَشْكُرْ فَإِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِ وَ مَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ﴾ (لقمان: ۳۱/ ۱۲)، «بی‌نیازی خدا را خاطرنشان می‌سازد و می‌فرماید: فایده شکر تنها به خود شاکر بازمی‌گردد، همچنان‌که ضرر کفران هم به خود کفران‌کننده بازمی‌گردد، نه به خدا؛ چون خداوند غنی مطلق است و احتیاج به شکر کسی ندارد و چون حمید و محمود است، چه شکرش بگزارند و چه نگزارند (برای او فرقی نمی‌کند)، پس کفران هم به او ضرر نمی‌رساند» (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج۱۶، صص۳۲۱-۳۲۲).

در این آیه نیز، همنشینی حمید با واژه «غنی»، رابطه مکملی از نوع موصوف و صفت (موصوف: غنی و صفت: حمید) دارد و همان‌طور که در بالا آورده شد، خداوند غنی مطلق است و نیازی به شکر مخلوقات ندارد و او نسبت به کفر و ناسپاسی بندگان غنی و بی‌نیاز است. خداوند که می‌فرماید: ﴿**مَنْ كَفَرَ فَعَلَيْهِ كُفْرُه وَ مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِأَنْفُسِهِمْ يَمْهَدُونَ**﴾ (روم: ۲۰/ ۴۴).

در تفسیر آیه ﴿**لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ**﴾ (لقمان: ۳۱/ ۲۶) آمده است: «از این آیه و آیه قبل، چنین می‌توان دریافت که مُلک حقیقی در دست خداست و در این آیه، انحصار ملک حقیقی در خدا، دالّ بر وحدانیت اوست؛ چون او غنی مطلق و محمود مطلق است... . خدای تعالی مبدأ تمامی خلائق، و دهنده تمامی کمالات است. پس، خود او باید دارای هر چیز باشد که موجودات محتاج به آنند، پس او غنی علی‌الاطلاق است» (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج۱۶، ص۳۴۷).

در این آیه نیز، حمید با واژه «غنی» همنشین شده است و با آن رابطه مکملی از نوع موصوف و صفت (موصوف: غنی و صفت: حمید) دارد و از این جهت که معنای «لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ» را تقویت می‌کند، رابطه اشتدادی دارد و معنای آیه را تقویت می‌کند و این معنا را به ذهن متبادر می‌سازد که هر آنچه در آسمان‌ها و زمین است، از آن اوست. پس، او غنیِّ مطلقِ محمود و پسندیده است که بایستی او را ستود.

در تفسیر آیه ﴿**يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَ اللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ**﴾ (فاطر: ۳۵/ ۱۵) آمده است: «سیاق، به این نکته اشعار دارد که اعمال تکذیب‌کنندگان رسول خدا(ص) کاشف از این است که خیال کرده‌اند می‌توانند با پرستش بت‌ها از بندگی خدا بی‌نیاز شوند. در نتیجه، اگر خدا ایشان را به پرستش خود دعوت می‌کند، لابد احتیاج به عبادت ایشان دارد. پس، در این قضیه از یک طرف بی‌نیازی است و از طرف دیگر، فقر و احتیاج، به همان مقدار که آنان از بی‌نیازی بهره‌مند هستند، خدا به همان مقدار فقیر و محتاج ایشان است (تعالی الله عن ذلک). لذا خدای سبحان در ردّ توهم آنان فرمود: ﴿**يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَ اللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ**﴾ و در این جمله، فقر را منحصر در ایشان و بی‌نیازی را منحصر در خود کرد» (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج۱۷، ص۴۵). آوردن کلمه «الحمیدُ» برای این است که او در فعل خودش که همان خلقت و تدبّر باشد، محمود و ستایش شده است (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج۱۷، ص۴۵). در این آیه، هم‌نشینی «حمید» با «غنی» از لحاظ ساختار نحوی رابطه مکملی از نوع مبتدا و خبر دارد. «غنی» خبر اول برای «الله» است.

در آیه ﴿**... وَ مَنْ يَتَوَلَّ فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ**﴾(حدید: ۵۷/ ۲۴) نیز کلمه «حمید» با «غنی» همنشین شده است که رابطه مکملی از نوع موصوف (الغنی) و صفت (الحمید) دارد و این مفهوم را می‌رساند که اگر انسان‌ها بخل بورزند، به ضرر خداوند نخواهد بود. حرف تأکید (إنّ) و ضمیر (هو)، بر این مفهوم تأکید می‌کند که خداوند بی‌نیاز از همه است و واژه حمید به‌معنای این است که در هر حال ستوده است، اگرچه عدّه‌ای بُخل ورزند و روی‌گردان شوند.

در آیه ﴿**ذَلِكَ بِأَنَّهُ كَانَتْ تَأْتِيهِمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَقَالُوا أَبَشَرٌ يَهْدُونَنَا فَكَفَرُوا وَ تَوَلَّوْا وَاسْتَغْنَى اللَّهُ وَ اللَّهُ غَنِيٌّ حَمِيدٌ**﴾ (تغابن: ۶۴/ ۶)، علت عذاب کافران را بیان می‌کند: «آیه را بدون عطف آورده تا به‌منزله جوابی از سؤالی فرضی باشد، گویا سائلی پرسیده: چرا آن عذاب‌ها بر سر آن اقوام نازل شد؟ در جواب فرموده باشد: «ذلک»، این نزول عذاب برای آن بود که آنها چنین و چنان کردند. پس، کلمه «ذلک» اشاره به عذاب‌هایی است که در آیه قبل ذکر شده بود. کلمه «استغناء» به‌معنای طلب بی‌نیازی است و استعمال آن در مورد خدای تعالی به این معنا نیست؛ چون خدای عزّوجلّ غنی بالذات است، بلکه به‌معنای اظهار بی‌نیازی است و بدین‌جهت اظهار بی‌نیازی کرده است که بت‌پرستان علم، نیرو و استطاعت را خاص خود دانسته، می‌پنداشتند که همین کمالات جمع آنان را از فنا نگه می‌دارد و بقا را برای آنان تضمین می‌کند؛ گویا عالَم وجود بی‌نیاز از ایشان نیست» (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج۱۹، ص۵۰۰). در انتهای آیه، عبارت «وَ اللَّهُ غَنِيٌّ حَمِيدٌ» آمده که یک جمله اسمیه است. واژه «حمید» با «غنی» همنشین شده است. از نظر ساختار نحوی، رابطه مکملی از نوع مبتدا و خبر دارد. «حمید» خبر دوم برای «اللهُ» است.

در آیه ﴿**لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِيهِمْ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِمَنْ كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَ الْيَوْمَ الآخِرَ وَ مَنْ يَتَوَلَّ فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ**﴾ (ممتحنه: ۶۰/ ۶) برای بیان و تأکید پیروی از ابراهیم و قومش، این توصیه را تکرار می‌کند و از این روی، صدر کلام را با سوگند آغاز کرد تا تأکید را به غایتِ خویش برساند و عبارت «لِمَن کانَ یَرجُوا اللهَ وَ الیَومَ الآخر» بدل از «لَکُم» است و به‌دنبال آن فرمود: «وَ مَنْ يَتَوَلَّ فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ» و در این جمله هرگونه تأکیدی را که لازم بوده بیان کرده است (زمخشری، ۱۳۸۹، ج۴، ص۶۳۰). رابطه معنایی بین واژه «عنی» و «حمید» در این آیه نیز، رابطه مکملی است.

عبارت «وَ مَنْ يَتَوَلَّ ...» بی‌نیازی خدای تعالی از فرمانبرداری بندگان را می‌رساند و می‌فرماید: «بیزاری جستن از کفار به نفع خود شماست و خداوند از آن بهره‌مند نمی‌شود؛ چون خدای تعالی از مردم و از اطاعتشان غنای ذاتی دارد و او در اوامری که به ایشان می‌کند و در نواهی‌اش، حمید و بی‌منّت است» (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج۱۹، صص۳۹۷-۳۹۸).

در تفسیر آیه ﴿**... وَ إِنْ تَكْفُرُوا فَإِنَّ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَا فِي الْأَرْضِ وَ كَانَ اللَّهُ غَنِيًّا حَمِيدًا**﴾ (نساء: ۴/ ۱۳۱) آمده است: «عبارت ذیل آیه بدین معناست که او هرگز به خلق احتیاجی نداشته، بلکه خلق همگی محتاج او هستند. او نیکو کرده و نسبت به شما کارهایی نزد شما، نعمت‌هایی نیکو به ودیعت گذارده است که سزاوار حمد و ستایش است» (طبرسی، ۱۳۵۰، ج۶، ص۸۵). واژه «حمید» با واژه «غنی» همنشین شده است و بر پایه ساختار نحوی، رابطه مکملی از نوع مبتدا و خبر وجود دارد. «الله» اسم کان، «غنیّاً» خبر اول برای «کانَ» و «حمیداً» خبر دوم برای «کانَ» است.

۴-۱-۳. رابطه معنایی غنی و کریم

«کریم» از ماده کرم است. کاف و راء و میم اصلی صحیح دارد: یکی از آنها شرف در خود یک چیز است یا شرف در خُلقی از اخلاق است. عبدالله بن مسلم بن قتیبه گفته است: کریم: بخشنده گناهان بندگان مؤمنش است (ابن فارس، ۱۹۹۱، ج۵، صص۱۷۱-۱۷۲). اصل ماده «کرم» در مقابل «هوان» قرار می‌گیرد، همان‌طوری که عزّت در مقابل ذلّت و کبر در مقابل صغر قرار دارد. ذلّت، هم هوان و پستی است با ذلیل‌کردن کسی که خودش بالاتر از اوست و این برخلاف اکرام است. پس بر خلاف اکرام، در عزّت مفهوم برتری و تفوّق ملحوظ می‌شود، به این ترتیب کرامت، عزّت و برتری در نفس و ذات شیء است و در آن استعلاء و امتیاز نسبت به دیگری که پایین‌تر از اوست، دیده نمی‌شود. مفاهیم جود، بخشش، سخاوت، چشم‌پوشی، عظمت، صداقت و پاکی از آثار کرامت و از لوازم و ضروریات آن است. کریم از اسمای حُسنای خداوند است و هرگاه، نظر و توجه و تعلق به کرمش، در مرحله افاضه و شمول به دیگری باشد، گفته می‌شود، او کریم است (مصطفوی، ۱۴۳۰، ج۱۰، صص۴۹-۵۰).

در تفسیر آیه ﴿**... وَ مَنْ شَكَرَ فَإِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِ وَ مَنْ كَفَرَ فَإِنَّ رَبِّي غَنِيٌّ كَرِيمٌ**﴾ (نمل: ۲۷/ ۴۰)» آمده است: پروردگار من بر همه بندگانش چه شاکر و چه کافر و چه عاصی و چه مطیع، کریم است و کفر و عصیان ایشان وی را از فضل و احسان بازنمی‌دارد (طبرسی، ۱۳۵۰، ج۱۸، ص۱۱۶). واژه «کریم» با «غنی» همنشین شده است و از لحاظ ساختار نحوی، رابطه مکملی موصوف و صفت دارد: غنیٌّ، موصوف و کریمٌ، صفت است و نیز رابطه اشتدادی دارد؛ زیرا معنای آیه را تقویت می‌کند. خداوند به‌سبب غنایش، نیاز به شکرگزاری و یا ناسپاسی ما ندارد، بلکه سود این شکرگزاری به خود شخص می‌رسد که این نتیجه کریم‌بودن خداوند است که در مقابل شکرگزاری بندگانش بدان‌ها ثواب و یا نعمت عطا می‌کند. همان‌گونه که می‌بینیم، معنای لغوی کریم هم در این آیه دخیل است و آن عزّتمندبودن است و عزّت و استعلای خداوند متعال در مقابل کفر و ناسپاسی قرار گرفته است.

۴-۱-۴. رابطه معنایی غنی و رحمت

رحمت به‌معنی مهربانی و رقّت قلب است که از دیدن شخص محتاج عارض می‌شود و شخص را به احسان وا می‌دارد؛ ولی در خدا فقط به معنی احسان و نعمت است که خدا با رقّت و انفعال توصیف نمی‌شود (قرشی، ۱۳۵۳، ج۳، ص۷۰). راغب در تعریف رحمت و ذکر انواع و شرح آن چنین می‌گوید: «رحمت نوعی مهربانی است که مقتضی احسان به مرحوم باشد؛ گاهی به‌معنای مهربانیِ صرف و گاهی به‌معنای احسان بدون مهربانی به‌کار می‌رود؛ مثل: رَحِم اللهُ فلاناً. اگر صفتِ خداوند باشد، مراد احسان بدون مهربانی و دلسوزی است. ازاین‌رو، روایت شده است که رحمت از جانب خداوند، بخشش است و از جانب انسان‌ها، دلسوزی و مهربانی» (راغب، بی‌تا، ص۳۴۷).

تفلیسی سیزده وجه برای رحمت ذکر کرده است: دین اسلام، ایمان، بهشت، پیغمبری، نعمت، قرآن، روزی، خیر و نصرت، عافیت، دوستی، عیسی و محمد (تفلیسی، ۱۳۷۱، صص۱۱۴-۱۱۲). ایزوتسو از دیدگاه اخلاقی دو سیما برای خدا قائل می‌شود: که البته عقل متقی و مؤمن آن را دو جانب یک خدای یگانه می‌داند اما عقل معمولی این تضاد را قابل حل نمی‌داند. این دو سیما عبارت‌اند از: ۱. خدای خیر و نیکخواهی بی‌پایان، بخشنده و بخشاینده که متناظر با واژگان قرآنی نعمت و فضل و رحمت و مغفرت است و در مقابل تنها واکنش و پاسخ درست که از انسان انتظار می‌رود شکر و سپاسگزاری است. ۲. خدای سختگیر، داورِ نرم‌نشدنی در روز داوری و سخت کیفر(ایزوتسو، ۱۳۶۱، ص۲۹۹).

در آیه زیر همنشینی «ذو الرّحمة» با «غنی» آمده است: ﴿**وَ رَبُّکَ الْغَنِیُّ ذُوالرَّحْمَةِ إِنْ یَشَأْ یُذْهِبْکُمْ...**﴾(انعام: ۶/ ۱۳۳). در تفسیر جمله «وَ رَبُّکَ الْغَنِیُّ ذُو الرَّحْمَةِ»، آمده است: طاعت ایشان وی را سود و معصیت ایشان، وی را زیانی نرساند؛ زیرا کسی که از چیزی بی‌نیاز است، هستی و نیستی و درستی و نادرستی آن برایش یکسان است. او به بندگانش نعمت می‌بخشد. مقصود این است که خداوند با اینکه از بندگانش بی‌نیاز است به آنها نعمت می‌بخشد و نعمت‌های او هرچند بسیارند، از ملک بی‌نیازی او چیزی کم نمی‌کنند (طبرسی، ۱۳۵۰، ج۸، ص۲۸۲). در اینجا عبارت «ذوالرّحمة» با «غنی» رابطه مکملی و اشتدادی دارد، رابطه مکملی آن به دلیل ساختار نحوی آن است و رابطه اشتدادی بدین جهت است که معنی واژه «غنی» را تقویت می‌کند.

۴-۱-۵. رابطه معنایی غنی و شُکر

«شُکر»، یادآوری نعمت و نشان‌دادن آن است. گفته شده: شکر مقلوب از کَشر است؛ یعنی کشف و آشکار نمودن. نقطه مقابل شکر، کفر یعنی فراموشی نعمت و پوشیده داشتن آن است (راغب، ۱۴۱۲، ص۴۶۱). شکر سه‌گونه است: ۱. شکر قلبی که همان ادراک نعمت است، ۲. شکر زبانی و آن ستایش بخشنده با زبان است و ۳. شکر سایر اعضای بدن؛ یعنی پاسخ‌گویی به نعمت (به‌کارگیری آن) به‌اندازه‌ی شایستگی‌اش است (راغب، ۱۴۱۲، ص۴۶۱). شُکر در حقیقت عدیل و متمّم خیر اصلی الهی است و از این راه، به‌صورتی جدایی‌ناپذیر با یکی از مشخّص‌ترین جنبه‌های ماهیّت الهی پیوستگی دارد (ایزوتسو، ۱۳۶۱، ص۳۰۰).

عضیمه به نقل از قشیری می‌گوید: «حقیقت شکر نزد اهل تحقیق عبارت است از اعتراف به نعمت صاحب نعمت به وجه فروتنی» (عضیمه، ۱۳۸۰، ص۳۵۰). همچنین می‌گوید: حقیقت شکر، تقواست و نامی است که مجموعه عبادت‌هایی را که خداوند بندگانش را به آنها فرمان داده است، دربرمی‌گیرد. سپس، از حقیقت شکر به تقوا تعبیر شده است. خداوند هم خبر داده است که تقوا همان شکر است و فرمود: ﴿**فَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّکُم تَشکُرُون**﴾ (آل عمران:۱۲۳/۳)» (عضیمه، ۱۳۸۰، ص۳۵۱). در آیات زیر هم‌نشینی واژه «شُکر» با «غنی» را بررسی می‌کنیم:

در تفسیر آیه ﴿**وَ لَقَدْ آتَیْنَا لُقْمَانَ الْحِکْمَةَ أَنِ اشْکُرْ لِلَّهِ وَ مَنْ یَشْکُرْ فَإِنَّمَا یَشْکُرُ لِنَفْسِهِ وَ مَنْ کَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِیٌّ حَمِیدٌ**﴾(لقمان: ۳۱/ ۱۲) آمده است: «خداوند غنی مطلق است و احتیاج به شکر کسی ندارد و چون حمید و محمود است، چه شکرش بگزارند و چه نگزارند، پس کفران هم به او ضرر نمی‌رساند و اگر در شکر تعبیر به مضارع کرده، که دلالت بر استمرار دارد و در کفر تعبیر به

ماضی کرده، که تنها یک بار را می‌رساند، برای این است که شکر وقتی نافع است که استمرار داشته باشد؛ ولی کفر با یک‌بار هم ضررش خواهد رسید» (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج۱۶، صص۳۲۱-۳۲۲).

در این آیه «شکر» همنشین واژه «غنی» است. شکر اظهار نعمت خداوندی است و در این آیه، مقابل کفر قرار گرفته است و از لحاظ ساختار، رابطه اشتدادی دارد و معنای واژه «غنی» را تقویت کرده است. پس، «شکر» مخلوقات می‌تواند همنشین واژه «غنی» شود؛ اگرچه خداوند بی‌نیاز از شکرگزاری آنان است.

از طرفی شکرگزاری نسبت به نعمت‌های خداوند طبق آیه ﴿**لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ وَ لَئِنْ كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ**﴾ (ابراهیم: ۱۴/ ۷) باعث ازدیاد نعمت خداوندی می‌شود که این نیز، از نشانه‌های غنی‌بودن خداوند است.

آیه ﴿**إِنْ تَكْفُرُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنْكُمْ وَ لَا يَرْضَى لِعِبَادِهِ الْكُفْرَ وَ إِنْ تَشْكُرُوا يَرْضَهُ لَكُمْ...**﴾ (زمر: ۲۹/ ۷)، خطاب به عموم مکلّفین است و می‌فرماید: اگر به خدا کفر بورزید و او را یگانه ندانید، او به ذات خود از شما بی‌نیاز است و جمله «وَ لَا يَرْضَى لِعِبَادِهِ الْكُفْرَ» دفع توهمی است که ممکن است از جمله «فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنْكُمْ» به ذهن کسی آید و آن توهم این است که: وقتی خدا از ما بی‌نیاز است، نه از کفر ما متضرر می‌شود؛ و نه از ایمان ما بهره‌مند؛ پس دیگر برای چه از ما می‌خواهد که ایمان آورده و شکرش به جای آوریم؟ جمله مورد بحث این توهم را دفع می‌کند که هرچند خدا از شما بی‌نیاز است، لیکن عنایت الهیه‌اش اقتضا می‌کند که کفر را برای شما نپسندند؛ چون شما بندگان او هستید و مراد از کفری که خدا بر بشر نمی‌پسندد، کفران نعمت (ترک شکر) است و جمله «وَ إِنْ تَشْكُرُوا يَرْضَهُ لَكُمْ = و اگر شکر گزارید شُکر را برایتان می‌پسندد» قرینه بر این معناست (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج۱۷، ص۳۶۴).

«وَ إِنْ تَشْكُرُوا يَرْضَهُ لَكُمْ» یعنی: خداوند شکر را برای شما می‌پسندد؛ زیرا شکر سبب کامیابی و رستگاریِ شماست. در نتیجه، اگر کفر شما را ناخوش داشته و شکرتان را پسندیده، به دلیل شما و از روی تأمین صلاحِ خودتان است و نه به‌دلیل آنکه منفعتی به او باز می‌گردد؛ چرا که خداوند از هر کس و هر چیزی بی‌نیاز است و تصور نیاز برای او روا نیست (زمخشری، ۱۳۸۹، ج۴، ص۱۴۶).

در آیه اخیر، «شُکر» با واژه «غنی» همنشین شده است و با آن رابطه اشتدادی دارد و معنای آیه را تقویت کرده است. خداوند به بندگان امر نموده تا از او شکرگزاری کنند و بدین‌وسیله رضایت او را کسب کنند؛ ولی اگر به او کفر ورزند، کفرورزیدن آنها به خدا زیان نمی‌رساند و خدا از شکران و کُفران آنان بی‌نیاز است. در این آیه، واژه «غنی» رابطه مکملی از نوع مبتدا و خبر وجود دارد؛ «الله» اسم «إنّ» و «غنیٌّ» خبر «إنّ» است.

۵. جانشینی با واژه غنی

برای دستیابی به واژه جانشین، از معناشناسیِ مبتنی بر بافت زبانی و رویکرد ساخت‌گرا در معناشناسی بهره گرفته شده است. در رویکرد ساخت‌گرا، پس از انتخاب واژه و استخراج نمونه‌های کاربردی آن در قرآن، در گام اول همنشین‌های واژه احصاء و از میان همنشین‌ها، پربسامدترین همنشین‌ها انتخاب و به احصای جانشین‌های واژه پرداخته می‌شود. توجه به دو نکته در این استخراج ضروری است؛ یکی معنایی مشترک میان دو واژه‌ای که به‌عنوان جانشین انتخاب می‌شوند و دیگر هیئت و ساختار واژه که باید مشابه کلمه جانشین باشد (سلمان نژاد، ۱۳۹۱، ص۷۲). در ادامه، واژه‌هایی را که با واژه «غنی» رابطه جانشینی دارند، بررسی می‌کنیم.

۵-۱. صمد

با بررسی محتوا و مفهوم آیاتی که واژه «غنی» در آنها به‌کار رفته است، در می‌یابیم که این واژه با واژه «صمد» رابطه جانشینی دارد. واژه «صمد» در لغت و اصطلاح معانی متعددی دارد؛ از جمله آنها: «صمد» به‌معنی آقا و بزرگی است که برای انجام کارها به‌سوی او می‌روند و بعضی گفته‌اند: «صمد» به معنی چیزی است که توخالی نیست، بلکه پُر است (راغب، ۱۴۱۲، ص۴۹۲).

همچنین، «صمد» دو ریشه اصلی در لغت دارد: یکی به معنی «قصد» است و دیگری، به معنی «صلابت و استحکام» و اینکه به خداوند متعال، «صمد» گفته می‌شود، بدین جهت است که بندگانش قصد درگاه او می‌کنند (ابن فارس، ۱۹۹۱، ج۳، ص۳۰۹). امام حسین بن علی(ع) در حدیثی برای «صمد» پنج معنی بیان فرموده‌اند: «صمد، کسی است که در منتهای سیادت و آقایی است. صمد، ذاتی است دائم، ازلی و جاودانی. صمد، وجودی است که جوف ندارد. صمد، کسی است که نمی‌خورد و نمی‌آشامد. صمد، کسی است که نمی‌خوابد» (ابن فارس، ۱۹۹۱، ج۳، ص۳۰۹). در قاموس قرآن آمده است : «صمد یعنی مصمود و مقصود؛ آنکه مقصود همه است و برای بر آوردن حوایج به او روی می‌آورند، لازمه‌اش غنا و بی‌نیازی است؛ زیرا آنکه همه او را قصد می‌کنند، قهراً بی‌نیاز است» (قرشی، ۱۳۵۳، ج۴، صص۱۵۱-۱۵۲). بنابراین، «صمد» مفهومی بسیار عمیق و گسترده دارد که هرگونه صفت مخلوق را از خداوند نفی می‌کند. واژه «صمد» در آیه ﴿**اللهُ الصَّمَدُ**﴾(توحید: ۱۱۲/ ۲) می‌تواند در محور جانشینی واژه «غنی» قرار گیرد؛ هرچند که واژه «صمد» با واژه «غنی» تفاوت‌هایی با هم دارند. با مقایسه معانی غنی درمی‌یابیم که این صفت به‌طور کلی دوگونه است: یکی، «غنی بالذات» که ویژه خداوند است و دیگری، «غنی بالغیر» (و به واسطه مال و امثال آن) که مربوط به ما سوی الله است (حسینی اصفهانی، بی‌تا، ج۲، صص۲۷۱-۲۷۵). از آنجا که واژه «صمد» از اسمای حسنای الهی بوده، فقط یک‌بار در قرآن و در کنار کلمه «الله» آمده است، برای بیان تفاوت میان آن و واژه «غنی»، تنها آن را با معنای دوم غنی (بی نیاز مطلق) که حدود بیست بار در قرآن آمده و آن نیز از اسمای حسنای الهی است، مقایسه می‌شود: ۱. صمد معنایی عام، گسترده و عمیق دارد و آن عبارت است از کمال مطلقی که مستجمع جمیع صفات کمالیه بوده، از هر نقص و کاستی پیراسته است (براساس معنای توپر و کامل) و هریک از معانی: «لم یلد و لم یولد»، نمی‌خورد و نمی‌آشامد، نمی‌خوابد، ازلی و ابدی و تغییرناپذیر است، در زمان و مکان نمی‌گنجد، شریک ندارد و... از مصادیق آن است و هیچ‌یک به معنای غنی نیامده است؛ ولی اگر «صمد» را به‌معنای اول (مصمود الیه) بگیریم، همان‌طور که از قاموس نقل شد، لازمه اینکه همه خلایق به سوی خدا روی آورند، این است که او غنی بالذات باشد. ازاین‌رو، درخصوص این معنای صمد، می‌توان غنی را لازمه آن دانست. البته، برخی مفسران بر این نظرند: سایر معانی صمد به‌معنای اول یعنی ازلی و ابدی و دائمی‌بودن خداوند بازمی‌گردد (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج۲۰، ص۶۷۷).

۵-۲. واسع

از دیگر واژه‌هایی که می‌تواند در محور جانشینی با واژه «غنی» قرار بگیرد، واژه «واسع» است. این واژه از «وُسع» گرفته شده است که خلاف «ضیق» و تنگی است و «وُسع»، بی‌نیازی است و «وَاللَّهُ الْوَاسِعُ» یعنی «غنی و بی‌نیاز» است (ابن فارس، ۱۹۹۱، ج۶، ص۱۰۹). «واسع» کسی است که رزقش بر مخلوقاتش احاطه دارد و رحمتش همه چیز را فرا گرفته و غنای او هر فقری را دربرگرفته است (ابن منظور، ۱۳۰۰، ج۸، ص۳۹۲).

در آیه ﴿**وَاللَّهُ يُؤْتِي مُلْكَهُ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ**﴾(بقره: ۲/ ۲۴۷)، کلمه «واسع» که یکی از اسامی خدای تعالی است. «ماده وسعت که کلمه سعه نیز از مشتقات آن است، در اصل به معنای حالتی در جسم است که با داشتن آن حالت، اشیائی دیگر را در خود می‌گنجاند، مانند سعه ظرف که هرچه بیشتر باشد، آب بیشتر یا طعام بیشتر را در خود جای می‌دهد و سعه صندوق به معنای گنجایش آن است، نسبت به آنچه در آن می‌گذارند و سعه خانه که افراد بیشتری را در خود جای می‌دهد، ولی به‌عنوان استعاره در غنی نیز استعمال می‌شود؛ اما نه هر غنائی و از هر جهتی، بلکه غنی از این جهت که گنجایش بذل و بخشش را دارد؛ گویی مال وسیع، آن مالی است که ظرفیتی دارد که هرچه بخواهند می‌توانند از آن خرج کنند و به همین معنا، کلمه نامبرده در مورد خدای سبحان نیز استعمال می‌شود. وقتی می‌گوئیم: خدا واسع است، معنایش این است که او غنی است که هرچه بخواهد بذل کند، ناتوانش نمی‌سازد» (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج۲، ص۴۳۷). همچنین، در آیات ﴿**قُلْ إِنَّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ**﴾(آل عمران: ۳/ ۷۳) و ﴿**...ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ**﴾(مائده: ۵/ ۵۴) و ﴿**وَأَنْكِحُوا الْأَيَامَى مِنْكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ**

وَإِمَائِكُمْ إِنْ يَكُونُوا فُقَرَاءَ يُغْنِهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ﴾ (نور: ۲۴/ ۳۲)، واژه «واسع» با توجه به سیاق آیه، می‌تواند در محور جانشینی با کلمه«غنی» قرار بگیرد.

۶. تقابل معنایی با غنی

بعضی واژگان قرآن کریم با یکدیگر تقابل معنایی دارند. در این پژوهش، واژه «غنی» با واژگان «بخل، فقر و کفر» تقابل معنایی دارد که در ادامه به شرح آنها .پرداخته می‌شود.

۶-۱. تقابل غنی با بخل

بخل از صفات ناپسندی است که اسلام به شدّت از آن نهی کرده است. آیات زیادی از قرآن، انسان را به انفاق دعوت می‌کند و او را از بخل برحذر می‌دارد. بخل مقابل جود و در لغت به معنای خودداری از صرف نعمت‌ها و دارایی‌ها در جایگاه شایسته آن است (راغب، بی‌تا، ص۱۰۹). البته، از نظر مفاهیم قرآنی، بُخل معنای گسترده‌تری دارد؛ چراکه محدود به انفاق نمی‌شود و شامل ترک جهاد، ترک کارهای خیر و غیره می‌شود (شریف‌زاده، ۱۳۹۷، http://pajoohe.ir). به هر حال، بخل در اصطلاح قرآنی، استفاده شایسته نکردن از توانایی و دارایی، به‌ویژه، نسبت به دیگری است. در آیات زیر، تقابل معنایی بُخل با غنی مورد بررسی قرار می‌گیرد:

در آیه ﴿**الَّذِينَ يَبْخَلُونَ وَ يَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبُخْلِ وَ مَنْ يَتَوَلَّ فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ**﴾ (حدید: ۵۷/ ۲۴)، «بخل» در تقابل معنایی با واژه «غنی» قرار گرفته است. در اینجا خداوند نه تنها بخیلان را دوست ندارد، بلکه آنهایی را که به بخل سفارش می‌کنند، نیز دوست ندارد چنانکه در آیه قبل آمده است: ﴿**وَ اللّهُ لا يُحِبُّ كُلَّ مُختالٍ فَخُورٍ**﴾ (حدید: ۵۷/ ۲۳). از طرفی، خداوند بی‌نیاز ستوده است و اگر کسی بُخل ورزد، به خداوند ضرری نمی‌رساند.

آیه ﴿**فَأَمّا مَن بَخِلَ وَ استَغنَى**﴾ (لیل: ۹۲/ ۸) در مقابل آیه ﴿**فَأَمَّا مَنْ أَعْطى وَ اتَّقى**﴾ (لیل: ۹۲/ ۵) قرار گرفته و بیانگر آن است که بخل و سفارش به بخل از صفات رذیله اخلاقی است که هرگاه انسان به این صفات دچار شود، در واقع دچار نوعی بی‌تقوایی گشته است. در آیات بعدی افراد بخیل تهدید شده‌اند: ﴿**فَسَنُيَسِرُه لِلعُسرَى**﴾ (لیل: ۹۲/ ۱۰)؛ یعنی هر کس نسبت به فقرا بخل ورزد، او را در سختی و تنگنا قرار می‌دهیم.

در آیه ﴿**هَا أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ تُدْعَوْنَ لِتُنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَمِنْكُمْ مَنْ يَبْخَلُ وَ مَنْ يَبْخَلْ فَإِنَّمَا يَبْخَلُ عَنْ نَفْسِهِ وَ اللَّهُ الْغَنِيُّ وَ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ ...**﴾ (محمد: ۴۷/ ۳۸) باز هم «بخل» در تقابل با «غنی» قرار گرفته است.

عبارت «وَ مَنْ يَبْخَلْ فَإِنَّمَا يَبْخَلُ عَنْ نَفْسِهِ»؛ یعنی هر کس بخل بورزد، در حقیقت خیر را از خودش بریده است؛ زیرا اگر خدا از ایشان مالی طلب می‌کند، برای این نیست که از آن بهره‌مند شود، بلکه برای این است که خود صاحب مال بهره‌مند شود؛ چون در انفاق خیر دنیا و آخرت ایشان است. پس اگر از انفاق خودداری کنند، از خیر خود مضایقه کرده‌اند. جمله «وَ اللَّهُ الْغَنِيُّ وَ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ» نیز به این معنا اشاره می‌کند و هر دو انحصار در «وَ اللَّهُ الْغَنِيُّ» و «وَ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ» قصر قلب است و معنایش این است که «اللهُ هُوَ الغَنيُّ دونَكُم»: بی‌نیاز واقعی تنها خداست نه شما و «أنتُمُ الفُقَراء دونَ الله»: و نیازمند تنها شمایید نه خدا» (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج۱۸، صص۳۷۴-۳۷۵).

بعضی هم گفته‌اند، یعنی این شخص که بخل می‌ورزد، در درون خود انگیزه‌ای دارد که او را وادار به این عمل می‌کند؛ زیرا خداوند بخل را نهی فرموده و از آن بدگویی کرده است. بنابراین، انگیزه بخل از سوی خداوند نیست (طبرسی، ۱۳۵۰، ج۲۳، ص۹۵).

بدین ترتیب، «بُخل» در آیات فوق در مقابل «غنی» قرار می‌گیرد و همان‌طور که بیان شد، بُخل و رویگردانی افراد بخیل به خداوند ضرری نمی‌رساند؛ بلکه بُخل آنها به خودشان برمی‌گردد؛ چراکه خود را از خیر و پاداش خداوندی محروم کرده‌اند.

۶-۲. تقابل غنی با فقر

فقر بر چند معنا اطلاق می‌شود؛ گاه به معنای نیاز ضروری داشتن و آن برای انسان در دنیا عمومی است، بلکه برای همه موجودات عمومی است (راغب، بی‌تا، ص۳۸۳) مانند آیه ﴿**يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَ اللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ**﴾(فاطر: ۳۵/ ۱۵). همه آفریده‌ها به فقر ذاتی به خداوند موصوفند؛ چون در وجود و حیات به او محتاجند و تنها به فیض وجود اوست که چیزی وجود دارد و عارف همه نیروها را از آنِ او می‌داند و شرم دارد که برای خود مالکیتی یا استقلالی قائل شود (عضیمه، ۱۳۸۰، ص۴۶۰). این آیه شامل حال همه است و گاه واژه «فقر» به‌معنی ناداری و بی‌چیزی است، مانند آیه: ﴿**وَ مَنْ كَانَ فَقِيرًا فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوفِ**﴾(نساء: ۴/ ۶) (قرشی، ۱۳۵۳، ج۵، ۱۹۷). فقر برخلاف غِناء است و فقراء ضعیفانی هستند که پیشه و حرفه‌ای ندارند و یا حرفه و پیشه‌شان، در رفع نیازهایشان کافی نیست و او و بستگانش را ثروتمند نمی‌سازد (فیروزآبادی، ۱۹۹۳، ص۵۸۸).

در آیات زیر واژگانی که با واژه «غَنی» تقابل معنایی دارند بررسی می‌شوند:

در آیه ﴿**... وَ مَنْ كَانَ غَنِيًّا فَلْيَسْتَعْفِفْ وَ مَنْ كَانَ فَقِيرًا فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوفِ فَإِذَا دَفَعْتُمْ إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ فَأَشْهِدُوا عَلَيْهِمْ وَ كَفَى بِاللَّهِ حَسِيبًا**﴾(نساء: ۴/ ۶)، جمله «وَ مَنْ كَانَ غَنِيًّا فَلْيَستَعفِف» یعنی هر ولی و سرپرستی که خودش توانگر و بی‌نیاز است و در زندگی‌اش حاجتی به گرفتن مال یتیم ندارد، طریق عفت را پیش گیرد و ملازم آن شود و از مال یتیم چیزی را نگیرد (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج۴، ص۲۷۷). در این آیه، «غنی» درباره انسان به‌کار رفته است نه خداوند.

در آیه ﴿**يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَ اللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ**﴾(فاطر: ۳۵/ ۱۵) نیز واژه «فقراء» با واژه «غنی» رابطه تقابلی دارد. همان‌طور که در ابتدای آیه می‌بینیم، خداوند همه مردم (النّاس)، اعم از مؤمنین و غیر مؤمنین را خطاب قرار داده است که شما همه فقیر و محتاج هستید و تنها خداوند بی‌نیاز ستوده است.

علامه طباطبایی در این زمینه می‌نویسد: «چون فقر و غِنی عبارت از فقدان (نداری) و وجدان (دارایی) است و این دو، دو صفت متقابل یکدیگرند که ممکن نیست موضوعی از هر دو خالی باشد، لازمه انحصار فقر در انسان و غنی در خداوند، انحصار دیگری است که آن عبارت از این است که انسان‌ها فقط منحصر در فقر (فقر محض) و خدا منحصر در غِنی (غنای محض) است» (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج۱۷، ص۳۴).

۶-۳. تقابل غنی با کفر

واژه «کفر» اصلی صحیح است که بر یک معنی دلالت می‌کند و آن ستر و پوشاندن است. به کسی که زره‌اش را با لباس پوشانده می‌گویند: «قد کَفَر دِرعَه» و کفر که ضد ایمان است، بدین جهت به این واژه نامیده شد که کافر حق را پوشانده است. کفران نعمت به معنای نفی و پوشاندن حق (نعمت) است (ابن فارس، ۱۹۹۱، ج۵، ص۱۹۱). «کفر به‌صورت خاص و اساسی به‌معنای ناسپاسی‌کردن و ناسپاس‌بودن است. در مقابل خیر یا احسان یا محبتی است که به شخصی از طرف دیگری رسیده است؛ درست نقطه مقابل شکر که به‌معنی سپاسگزار بودن است» (ایزوتسو، ۱۳۶۱، ص۱۷). در آیات زیر، تقابل معنایی «کفر» با «غنی» را بررسی می‌شود:

در تفسیر آیه ﴿**فِيهِ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مَقَامُ إِبْرَاهِيمَ وَ مَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا وَ لِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا وَ مَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ**﴾(آل عمران: ۳/ ۹۷)» آمده است: «کلمه کفر در اینجا به‌معنای کفر در اصول دین نیست، بلکه منظور کفر به فروع است نظیر کفر به نماز و زکات؛ یعنی ترک آن دو. پس مراد از کفر همان ترک است و کلام از قبیل به‌کاربردن مسبّب و یا اثر در جای سبب و یا منشأ اثر است همچنان که جمله: «فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ» از قبیل به‌کار بردن علت در جای معلول است و تقدیر کلام: «وَ مَن تَرَکَ الحجَّ فَلا یَضُرَّ اللهَ شَیئاً فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِینَ» است؛ یعنی هر کس حج را ترک کند، ضرری به خداوند نمی‌رساند؛ چون خداوند غنی از همه عالمیان است» (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج۳، ص۵۵۰).

در آیه ﴿إِنْ تَكْفُرُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنْكُمْ وَ لَا يَرْضَى لِعِبَادِهِ الْكُفْرَ وَ إِنْ تَشْكُرُوا يَرْضَهُ لَكُمْ وَ لَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى ...﴾ (زمر: ۷/۲۹)»، کافر کسی است که نه تنها در برابر این رحمت و بخشایش خداوندی در رفتار و کردار خود سپاسگزار نیست، بلکه در برابر ولیّ نعمت خویش گردن‌فرازی می‌کند (ایزوتسو، ۱۳۷۸، ص۲۴۰). در این آیه نیز، «کفر» در تقابل معنایی با واژه «غنی» قرار گرفته است و متضادّ واژه «شکر» است که از لحاظ معنایی با واژه «غنی» همنشین شده است.

در دو آیه بالا، «بخل» در تقابل معنایی با واژه «غنی» قرار گرفته است.

در آیه ﴿... وَ مَنْ يَتَوَلَّ فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ﴾ (ممتحنه: ۶/۶۰)، روی‌گردانان از شیوه برائت و عبادت ابراهیمی، ناتوان از آسیب‌رسانی به خدای بی‌نیاز و ستوده هستند. جمله «وَ مَنْ يَتَوَلَّ» که به‌معنای رویگردانی از خدا و در واقع کفر است، در تقابل معنایی با واژه «غنی» قرار دارد.

نتیجه‌گیری

واژه «غنی» از صفات بارز خداوند متعال در قرآن است که معمولاً همراه بعضی صفات دیگر آمده است. خداوند در بسیاری از آیات، به بندگان یادآور می‌شود که او از همه بی‌نیاز است و دیگران به او نیازمند و محتاج‌اند و اعمال بندگان، اعم از طاعت و کفر و شکرگزاری و ناسپاسی بندگان، سود و زیانی به او وارد نمی‌کند؛ چراکه او «غنی حمید» است و بر همه چیز تسلط و مالکیت دارد.

نتیجه این مطالعه نشان می‌دهد، واژه «غنی» در همنشینی با واژگانی چون «حلیم، حمید، کریم، رحمت و شُکر» رابطه همنشینی دارد که بیشترین واژه‌ای که با «غنی» همنشینی دارد، واژه «حمید» به‌معنی ستوده است و صفت حمیدبودن خداوند دالّ بر این است که او در همه حال محمود و ستوده است؛ چه بندگان او را عبادت کنند و شاکر باشند و چه نباشند. همچنین، با بررسی آیات مربوط به واژه «غنی» این نتیجه حاصل شد که واژه‌های «صمد» و «واسع» با واژه «غنی» رابطه جانشینی دارند؛ اگرچه واژه «واسع» در برخی آیات با توجه به متعلق خود، معنایی غیر از معنای «بی‌نیازی» دارد. به‌علاوه، واژه‌های «فقر، بُخل و کفر» با واژه «غنی» تقابل معنایی دارند.

بررسی واژه‌های همنشین و جانشین واژه «غنی» و نیز، واژه‌هایی که در تقابل معنایی با این واژه قرار گرفته‌اند، مخاطب را در فهم و تفسیر آیات قرآن کریم یاری می‌کند.

منابع و مآخذ

- قرآن کریم.

ابن فارس، ابو الحسین احمد. (۱۹۹۱). مقاییس اللغة. دار الجیل.

ابن منظور انصاری، محمد بن مکرم. (۱۳۰۰). لسان العرب. دار صادر.

اختیار، منصور. (۱۳۴۸). معناشناسی. دانشگاه تهران.

ایزوتسو، توشیهیکو. (۱۳۶۱). خدا و انسان در قرآن. ترجمه: احمد آرام، چاپخانه بهمن.

ایزوتسو، توشیهیکو. (۱۳۷۸). مفاهیم اخلاقی ـ دینی در قرآن مجید. ترجمه: فریدون بدره‌ای، فرزان.

بی‌یرویش، مانفرد. (۱۳۷۴). زبان‌شناسی جدید. ترجمه: محمدرضا باطنی، آگاه.

پالمر، فرانک. (۱۳۹۱). نگاهی تازه به معناشناسی. ترجمه: کورش صفوی، مرکز.

تفلیسی، حبیش. (۱۳۷۱). وجوه قرآن. تحقیق: مهدی محقق، دانشگاه تهران.

حدادی، آمنه. (۱۳۸۹). حس فرامتن در قرآن. پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، استاد راهنما: مهدی مطیع، دانشگاه تربیت معلم تهران.

حسینی اصفهانی، سید مرتضی. (بی‌تا). نگرش وحی بر خداشناسی. فره.

راغب اصفهانی، ابوالقاسم حسین بن محمد. (بی‌تا). المفردات في غریب القرآن. تحقیق: محمد سید کیلانی، دار المعرفة.

روبینز، آر. اچ. (۱۳۸۴). تاریخ مختصر زبان‌شناسی. ترجمه: علی‌محمد حق‌شناس. بی‌نا.

زمخشری، محمود بن عمر. (۱۳۸۹). تفسیر کشاف. ترجمه: مسعود انصاری، ققنوس.

سلمان‌نژاد، مرتضی. (۱۳۹۱). معناشناسی تدبر در قرآن با سه رویکرد ساختاری، ریشه‌شناسی و تاریخ‌انگاره. پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه امام صادق(ع).

شریف‌زاده، رضا. (۱۳۹۷/۷/۸). بخل و آثار زیانبار آن، پژوهه. https://pajoohe.ir/Product.aspx?ProductID=46666

صافی، محمود. (۱۹۹۰). الجدول في إعراب القرآن و صرفه و بیانه. دار الرشید.

صفوی، کورش. (۱۳۸۷). درآمدی بر معناشناسی. سوره مهر.

طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۳۷۸). المیزان في تفسیر القرآن. ترجمه: سید محمدباقر موسوی همدانی، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۵۰). تفسیر مجمع‌البیان. ترجمه: محمد مفتح، فراهانی.

عضیمه، صالح. (۱۳۸۰). معناشناسی واژگان قرآن. ترجمه: سید حسین سیدی، آستان قدس رضوی.

فیروزآبادی، مجدالدین محمد بن یعقوب. (۱۹۹۳). القاموس المحیط. مؤسسة الرسالة.

قرشی، سید علی‌اکبر. (۱۳۵۳). قاموس قرآن. دار الکتب الاسلامیة.

قرطبی، محمد بن حمید. (۱۹۲۷). الجامع لأحکام القرآن. دار الکتب المصریة.

محمّد العوّا، سلوی. (۱۳۹۳). بررسی زبان‌شناختی وجوه و نظائر در قرآن کریم. ترجمه: سید حسین سیدی، مشهد: به‌نشر.

مصطفوی، حسن. (۱۴۳۰). التحقیق في کلمات القرآن الکریم. دار الکتب العربیة.

References

The Holy Quran.

Ibn Faris, Abu al-Hussein Ahmad. (1991). *Maqaees al-Lughah*. Dar al-Jil .[In Arabic]

Ibn Manzour Ansari, Muhammad ibn Mokram. (1989). *Lisan al-Arab*. Dar Sader .[In Arabic]

Ikhtiar, Mansour. (1969). *Semantics*. University of Tehran .[In Persian]

Izutsu, Toshihiko. (1988). *God and Man in the Quran*. Translated by Ahmad Aram, Bahman Printing House . [In Persian]

Izutsu, Toshihiko. (1999). *Ethical-religious concepts in the Holy Quran*. Translated by Fereydoun Badrei, Farzan . [In Persian]

Beyraviş, Manfred. (1995). *Modern linguistics*. Translated by Muhammad Reza Bateni, Agah .[In Persian]

Crystal, David. (1992). *An Encyclopedia of Languages*. Blackwell .[In English]

Palmer, Frank. (1992). *A new look at semantics*. Translated by Kourosh Safavi, Markaz .[In Persian]

Tiflisi, Habish. (1992). *Aspects of the Quran*. Edited by Mehdi Mohaqeq, University of Tehran .[In Persian]

Haddadi, Ameneh. (1990). The Sense of Metatext in the Quran. Master's Thesis, Supervisor: Mahdi Moti, Tehran Teacher Training University .[In Persian]

Hosseini Isfahani, Sayyed Morteza. (n.d.). *The Attitude of Revelation to Theology*. Farah .[In Persian]

Raghib Isfahani, Abu al-Qasim Hussein bin Muhammad. (n.d.). *Al-Mufradat fi Gharib al-Quran*. Edited by Muhammad Sayyed Kilani, Dar al-Maraf .[In Arabic]

Robbins, R. H. (2005). *A Brief History of Linguistics*. Translated by Ali Muhammad Haqshenas. Unpublished . [In Persian]

Zamakhshari, Mahmoud ibn Omar. (2009). *Tafsir al-Kashaf*. Translated by Masoud Ansari, Qoqnos .[In Arabic]

Salmannejad, Morteza. (2012). The Semantics of Reflection in the Quran with Three Structural Approaches, Etymology and Historiography. Master's Thesis, Quran and Hadith Sciences, Imam Sadiq University . [In Persian]

Sharifzadeh, Reza. (8/7/2018). Miserliness and its harmful effects, Pajoohe, http://pajoohe.ir. [In Persian]

Safi, Mahmoud. (1990). *Al-Jadwal fi 'I'rab al-Quran*. Dar al-Rashid .[In Arabic]

Safawi, Cyrus. (2008). *An Introduction to Semantics*. Sureh Mehr .[In Persian]

Tabatabaei, Sayyed Muhammad Hussein. (1999). *Al-Mizan Interpretation of the Quran*. Translated by Sayyed Muhammad Baqir Mousavi Hamadani, Qom Seminary Teachers' Association .[In Persian]

Tabarsi, Fadl ibn Hassan. (1971). *Tafsir Majma' al-Bayan*. Translated by Muhammad Mofateh, Farahani . [In Arabic]

Adhima, Saleh. (2001). *Semantics of Quranic Vocabulary*. Translated by Sayyed Hussein Sayyidi, Astan Quds Razavi .[In Persian]

Firouzabadi, Majd al-Din Muhammad ibn Yaqoub. (1993). *The Walled Dictionary*. Al-Risalah Foundation . [In Arabic]

Qureshi, Seyyed Ali Akbar. (1974). *The Quranic Dictionary*. Dar al-Kutb al-Islamiyyah .[In Persian]

Qurtubi, Muhammad ibn Hamid. (1927). *Al-Jami' al-Ahkam al-Quran*. Dar al-Kutb al-Masriya .[In Arabic]

Muhammad al-Awwā, Salwi. (2014). *A Linguistic Study of Aspects and Analogies in the Holy Quran*. Translated by Seyyed Hussein Sayyidi, Mashhad: Behnashar .[In Persian]

Mostafavi, Hassan. (2009). *Investigation of the Words of the Holy Quran*. Dar Al-Kutb Al-Arabiya .[In Arabic]